

XIAZMATIK MAQOLLARNING LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI

Zebiniso BEKMURADOVA*

Annotatsiya: Dunyo tilshunosligida muayyan tilga xos xiazm hodisasini semantik-stilistik jihatdan tahlil qilish va uni o'zga qarindosh bo'lmagan til bilan chog'ishtirish, uning har ikki tildagi o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash tilshunoslikning taraqqiy topishi hamda yangi terminlarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Xiazm hodisasi tadqiqi ko'p yillar davomida tilshunoslarning o'rganish obyekti bo'lib kelgan. Biroq hozirgi tilshunoslikda xiazmni tadqiq qilishga bo'lgan yondashuv ham, uning lingvistik maqomiga doir qarashlar ham xilma-xilligicha qolmoqda. Ushbu maqolada xiazmning nafaqat she'riy matnlarda, balki folklor janrlarida ham qo'llanishi haqida fikr yuritiladi. Ayniqsa, xiazmlarning folklor matnlarda, xususan, maqollarda keng qo'llanilishi alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, maqolada xiazmlarning millatlararo lingvokulturologik jihatlaridagi o'xshash va farqli tomonlarini yoritish masalasiga ham e'tibor qaratiladi.

Kalit So'zlar: *Xiazm, Paremiologiya, Maqol, Folklor.*

Linguocultural Interpretation of Chiasmatic Proverbs

Abstract: In world linguistics, analyzing the chiasm phenomenon specific to a particular language from a semantic-stylistic perspective and comparing it with a genetically unrelated language helps identify similarities and differences between the two languages. This, in turn, contributes to the development of linguistics and the emergence of new terms. The study of the chiasm phenomenon has been an object of research for linguists for many years. However, in modern linguistics, both approaches to studying chiasm and views on its linguistic status remain diverse. This article discusses the use of chiasmus not only in poetic texts but also in folklore genres. Special attention is given to the widespread use of chiasmus in folklore texts, particularly in proverbs. Additionally, the article focuses on the similarities and differences of chiasmus in intercultural linguistic and cultural aspects.

Keywords: *Chiasmus, Paremiology, Proverb, Folklore.*

Kirish

Xiazm lingvistika sohasida XIX asrdan boshlab termin sifatida ishlatilgan bo'lsa-da, lingvistik hodisa sifatida ancha qadimdan, antik davrdan buyon mavjud bo'lib, u antimetabola, antimetalepsiya va antimetateza kabi atamalar bilan tavsiflangan. Ayniqsa, diniy matnlarda keng qo'llangan bu stilistik vosita nutq tuzilishida alohida estetik va mantiqiy bog'liqlik yaratishga xizmat qiladi. Xiazm mohiyatan elementlarni simmetrik yoki kesishgan tartibda joylashtirish orqali qarama-qarshi ma'nolar, sabab-ta'sir aloqalarini yuzaga keltirish imkonini beradi. Uni stilistik figura sifatida qaraganda, so'z va iboralarni AB/BA shaklida joylashtirish asosiy belgilardan biri bo'lib, ayrim hollarda undan murakkab tuzilmalarga ega bo'lishi ham kuzatiladi.

Mazkur figura ikki qismdan tashkil topgan ifodalarni bir-biriga nisbatan simmetrik yoki teskari tartibda joylashtirish orqali parallelizm yoki antitezani yuzaga keltiradi. Agar matndagi birliklar bir xil tartibda joylashtirilsa, ABC/A'B'C' shaklidagi parallellik hosil bo'ladi, aksincha, agar birliklar markaz elementi atrofida simmetrik tarzda teskari joylashtirilsa, ABC/markaz elementi/C'B'A' shaklidagi teskari parallellik vujudga keladi.

Xiazm nutq figurasining ildizlari juda qadimgi manbalarga borib taqaladi. U lingvistik hodisa sifatida miloddan avvalgi uch ming yillikda paydo bo'lganligi ma'lum bo'lsa, ayrim xitoy manbalarida uning tarixini miloddan avvalgi o'n bir ming yillik bilan bog'laydigan taxminlar ham uchraydi. Biroq, ritorik san'at darajasiga uni yunonlar miloddan avvalgi IV asrda ko'targan va shu orqali xiazm mantiqiy go'zallikka ega nutqlar, donishmandona maqollar hamda vaqt sinovidan o'tgan iboralarni yuzaga keltirgan.

O.Mamaziyayev esa tadqiqqa tortilayotgan hodisaga to'xtalib, "Xiazm faqat qo'shma gapni shakllantiruvchi sintaktik-stilistik vosita bo'lib, unda qo'shma gap birinchi qismidagi gap bo'laklarining o'rni (tartibi) ikkinchi qism bo'laklari joylashuviga butunlay teskari holda bo'lishi talab etiladi" (Mamaziyayev, 2004: 15) tarzidagi ta'rifni bergan.

* PhD., Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O'zbek Tili va Adabiyoti Universiteti, bekmurodovazebiniso4@gmail.com

Xiazm semantikasini G. L. Permyakovning maqol va matallarga oid mantiqiy-semantik tasniflash fikri asosida tahlil qilish o‘rinlidir. Biroq, maqol – xalq tafakkurining mahsuli bo‘lib, doimo ommaning dunyoqarashi va hayotiy tajribasini aks ettirsa, xiazm esa folklorning bir necha qatlamlarini o‘z ichiga olgan holda, asosan individual fikr va his-tuyg‘ularni ifodalashda ustunlik qiladi (Amanov, 2016: 215).

Paremiologiya – bu insoniyat tafakkurining yillar davomida sayqallanib, hayot haqiqatlarini mujassam etgan hikmat so‘zlarida namoyon bo‘lishidir. U koinot qonuniyatlarini kuzatish, turmush tajribalariga asoslangan xulosalarni shakllantirish natijasida paydo bo‘lgan xalq donishmandligini o‘rganadi. Maqol, matal, ibora va aforizmlar – bularning barchasi xalqning jamiyatga munosabati, ruhiy holati, etnik va estetik tuyg‘ulari hamda ezgu fazilatlarini o‘zida mujassam etgan durdona so‘zlar yig‘indisidir.

Ular avloddan-avlodga og‘zaki shaklda yetib kelib, ixcham va sodda, qisqa va mazmunli ifodalarda hayot haqiqatlarini jamlagan. “Paremiya” so‘zi yunon tilidan tarjima qilinganda, “chuqur ma’noli gap, hikmatli so‘z, ibora, maqol, matal” degan mazmunni anglatadi. Necha asrlardan buyon tildan tilga o‘tib, xalqning hayot tarzini o‘zida aks ettirib kelayotgan, individual tajriba asosida shakllangan maqollar, matallar, tez aytishlar, so‘z o‘yinlari, topishmoqlar insonlarning dunyoqarashi, ijtimoiy hayotga munosabati, axloqiy normasi, millat tarixini va ruhiy holatini ifodalaydi. Rasmiy go‘zallik va semantik ixchamlikni birlashtirgan maqollar, har qanday jamiyat uchun boylikdir.

Ular antik davrga to‘g‘ri keladi, ulardan doimiy tarzda foydalanishda davom etmoqda. Maqollar shakli jihatidan qisqa, lo‘nda, sodda, puxta mantiqli, fikran tugallanmagan va siqiq ishlangan bo‘ladi. Maqollar kishining ongini o‘stiradi, ularni to‘g‘ri, rostgo‘y, mehnatsevar, mard, sabotli va matonatli bo‘lishga o‘rgatadi, insonlarga ezgu fazilatlarni targ‘ib etadi. Fikrni qisqa, aniq ifodalashga o‘rgatadi. Aytmoqchi bo‘lgan fikrlar obrazli qilib ifodalanadi, birgina maqol yoki matal orqali butun xalqning turmush tarzi va hayot tajribalarini ilg‘ab olish qiyin emas.

Maqollar har bir millatning milliy o‘zligi, mentaliteti, go‘zal qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi. Shunday ekan, milliy adabiyotda badiiy bo‘yoqdorlikni, muallif konsepsiyasini ifodalash uchun paremik birliklardan unumli foydalaniladi. Jumladan, chog‘ishtirilayotgan tillardagi maqollarda xiazm hodisasi tadqiq qilinganda o‘xshash va farqli jihatlari yuzaga chiqadi.

Bundan tashqari, o‘zbek maqollarining xususiyatlari, xuddi fransuz maqollarida bo‘lgani kabi faqat bir tekislikda kesishmaydi. Ritmik xususiyat gapning semantik tuzilishiga mos keladi va ritmik simmetriya ikkilik yoki qiyosiy tuzilishdan kelib chiqadi. Ifodasi va qisqaligi bilan ajralib turadigan maqollar murakkab axloqni tushunishni osonlashtirish, mavhum haqiqatlarni konkretlashtirish, sabablarni yana-da tushunarli hamda kulgili ko‘rsatish uchun nutq figuralaridan foydalanadi.

Xiazm ham universalidir, chunki uning funksiyalari chegaralarni, stilistik cheklovlarini bilmaydi. U so‘zlashuv nutqida, birinchi navbatda, xalq og‘zaki ijodida, maqollar, matallar, tez aytishlar, topishmoqlar, xazil-mutoyibalar shaklida qo‘llanadi. Bu kabi janrlarda xiazmning qo‘llanishi tillararo madaniyatni, ya‘ni lingvokulturologik jihatlarini ham namoyon qilishga yordam beradi. Ma‘lumki, lingvokulturologiya lisoniy madaniyat bo‘lib, bu har bir millatning turmush-tarzi, urf-odatlarini, an‘analarida o‘z aksini topadi. Masalan, fransuz va o‘zbek millatining bir-biriga o‘xshamaydigan va biri-birini takrorlamaydigan o‘z madaniyati bor. Quyidagi misollarda o‘zbek va fransuz mentalitetiga xos ayni jihatlar ko‘zga tashlanadi.

Kelin bo‘ldim – qaynonamga yoqmadim.

Qaynona bo‘ldim – kelinimga yoqmadim (Mirzayev va boshqalar, 2003: 255).

O‘zbek xalqi uchun qaynona-kelin munosabatlari har doim birlamchi hisoblanadi hamda bu munosabatlar natijasida yuqoridagi kabi maqollarning yuzaga kelish parametrlari shakllanadi. Darhaqiqat, qaynona va kelin munosabatlarida doimo nizolar yuzaga keladi,

natijada kelin bo'lganida qaynonasiga, qaynona bo'lganda esa keliniga yoqmasligini ko'rsatib, jamiyatda bo'layotgan voqea-hodisalarga ishora qilinadi. Shu maqolning davomi sifatida yana bir misolni keltirish mumkin.

Kelining yaxshi bo'lsa, o'g'lingdan ko'r,

O'g'ling yomon bo'lsa, kelingdan ko'r (Mirzayev va boshqalar, 2003: 265).

Ushbu misolning ham asl mohiyati qaynona-keling borib taqaladi. Sababi agar o'g'il odil bo'lsa, ya'ni ushbu misrada aytilganidek **“Kelining yaxshi bo'lsa, o'g'lingdan ko'r”**, onasini ham, ayolini ham bir xil darajaga qo'ysa, birini biridan kam ko'rmasa, hech qachon bu ayollar o'rtasida muammolar kelib chiqmasligini ushbu maqol misolida ko'rish mumkin. Maqolning keyingi misrasida esa **“O'g'ling yomon bo'lsa, kelingdan ko'r”**, butunlay teskari mulohaza ifodalangani asrlar davomida shakllangan shu kabi maqollarda o'z aksini topgan.

Yaxshi xotin olib bersang yigitga,

Ming kuni bir kun bo'lib o'tar.

Yomon xotin olib bersang yigitga,

Bir kuni ming kun bo'lib o'tar (Mirzayev va boshqalar, 2003:265).

Ushbu maqolda er-xotin o'rtasidagi munosabatlarning inson hayotiga ta'siri juda qisqa va aniq ifodalangan. O'zbek xalqida oila muqaddas sanaladi, shu bois turmush qurish mas'uliyat bilan qaraladigan muhim qadriyat hisoblanadi. Er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklar nafaqat ularning shaxsiy hayotiga, balki farzandlari va yaqinlari hayotiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan er-xotin o'zaro kelishmasa ham, farzandlari, oilasi yoki atrofdagilarning gap-so'zlari tufayli bir-birlariga sabr qilib yashashga majbur bo'lishadi. Bunday holatlar ba'zan sabr va murosaning natijasi sifatida oilaning mustahkamlanishiga olib kelsa, ba'zan esa insonning ichki ruhiy holatiga og'ir ta'sir o'tkazishi mumkin. Shu sababli, yaxshi oila qurish va turmush o'rtog'ini to'g'ri tanlash inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etadi.

Erдан – xato, xotindan – uzr,

Xotindan – xato, erdan jazo (Mirzayev va boshqalar, 2003: 266).

Darqariqat maqollar har bir millatning turmush tarzi, yillar davomida shakllanib kelayotgan urf-odatlarini, xalqning tajribalari asosida yuzaga keladi. Yuqoridagi ikkala maqolda ham faqatgina o'zbek millatiga xos jihatlarni ko'rish mumkin, ya'ni bu misollarda er-xotin munosabatlari shu darajada qisqa fikr orqali ifodalanganiga qaramay, butun bir oilaviy muammolarni ikki misra orqali to'raligicha yoritilganini ko'rish mumkin.

Les bons comptes font les bons amis – Hisobli do'st ayrilmas.

Yuqoridagi fransuz maqolini tarjima qilish jarayonida ushbu fransuzcha maqolning aynan o'zbekcha muqobili borligini va ushbu muqobilda ma'no saqlanganligini, ammo xiazmning butunlay yo'qolib ketganini ko'rishimiz mumkin.

Xuddi shunday ta'sir bilan yumorist Alfons Alle maqolni transformatsiya qiladi:

Partir, c'est mourir un peu... Mais mourir c'est partir beaucoup. Bu usulda paydo bo'lgan xiazmlarda ma'no orttirilishi yaqqol namoyon bo'ladi. Misol tariqasida o'zbek va fransuz xiazmatik maqollaridan namunalar keltiriladi:

1) tovushli xiazm: **Erning otini xotin chiqarar, Xotinning otini o'tin chiqarar.** (maqol)

2) leksik xiazm: **Och bola to'q bola bilan o'ynamaydi, To'q bola och bolani o'ynamaydi.**

Un trésor n'est un ami, mais un ami est un trésor. (proverbe)

3) sintaktik xiazm:

Sen baloga tegmasang, Baloning senda ne ishi bor (Mirzayev va boshqalar, 2003: 240).

Il faut vivre ses rêves et non rêver sa vie. (proverbe)

Celui qui veut être **jeune quand il est vieux**, doit être **vieux quand il est jeune**.
(proverbe)

A jeune homme – vieux cheval, à cheval jeune – vieil homme. (proverbe)

A **jeune femme et vieux mari**, des enfants: à **vieille femme et jeune mari**, des querelles. (proverbe)

Burun tortildi – dum tiqildi, dum tortildi – burun tiqildi. Yaxshi odam qo‘yga qarshi, lekin qo‘y yaxshi odamga qarshi. Vin sur lait, bien fait : lait sur vin, venin. Maqollarda xiazmatik tuzilish juda barqaror. U turli tillarda o‘xshash maqollarni qayd etadi.

Bir kishi ming kishi uchun,

Ming kishi bir kishi uchun (Mirzayev va boshqalar, 2003: 268).

Tous pour chacun,

Chacun pour tous. (proverbe)

Keltirilgan misol berilgan maqol stilistik, semantik va grammatik jihatdan ham bir xil va tarjima jarayonida ham ikkalasi bir xil ma’noga ega. Bundan ko‘rinib turibdiki, xiazm barcha tillar uchun barqaror xiazmatik tuzilishga ega.

Pora kanda bo‘lmasa, (fonetik xiazm: tovush almashinuvi)

Parokanda bo‘lasan (Mirzayev va boshqalar, 2003: 42).

Yaxshi bo‘lsa – **bola**, (tovush xiazmi)

Yomon bo‘lsa – **balo** (Mirzayev va boshqalar, 2003: 277).

Bu misollarda esa tovush almashinuvi xiazmini ko‘rish mumkin, ya’ni a va o tovushlari o‘zaro kesishgan X shaklida turibdi. **Pora** va **paro** hamda **bola** va **balo** so‘zlarida tovush xiazmini ko‘rish mumkin. Yuqoridagi misollar tahlilidan ma’lum bo‘ldiki, xiazm nafaqat qo‘shma gaplar tarkibida, balki so‘zlar tarkibida ham uchrashi mumkin.

Tahlillar jarayonida xiazmning fransuz maqollaridan ko‘ra o‘zbek maqollarida aktual ekanligi aniqlandi, ya’ni xiazm stilistik figurasi o‘zbek xalq maqollarida juda ko‘p qo‘llangan va ularning ekspressiv ohangdorligini oshirishga xizmat qilgan deyish mumkin.

Les fous sont plus utiles **aux sages** que **les sages aux fous**

Baxil avliyo bo‘lmas,

Avliyo baxil bo‘lmas (Mirzayev va boshqalar, 2003: 168).

O‘zbek va fransuz tillaridagi maqollarni qiyoslash jarayonida maqollarning ma’no jihatidan umumiy taraflari ikkala millat mentaliteti urf-odatlariga turmush tarzida umumiy o‘xshash o‘ziga xos taraflari borligini ko‘rsatadi. Bundan tashqari ikkala maqolda ham so‘zlarning semantik jihatlari deyarli bir xilligini ko‘rish mumkin.

Les fous – aux sages

Baxil –avliyo

les sages – aux fous

Avliyo – baxil

Garchi, tarjimada maqollar umumiy ma’noga ega bo‘lmasa-da, leksik-semantik vazifa jihatidan bir xil tuzilishga ega. Fransuz tilidagi maqolda qo‘llangan **les fous** so‘zini o‘zbek tilidagi **baxil** so‘zi bilan vazifa jihatdan bir xil o‘rinda qo‘llash mumkin, **les sages** so‘zini esa vazifa jihatidan **avliyo so‘zi** bilan sinonim tarzida qo‘llanishi mumkin.

Sinonimiya asosida qurilgan xiazmatik birikma misolini fransuz xiazmatik birikmasini Tamise (Temza) va Seine (Sena) gidronimlari qatnashgan omonimiya asosida ko‘ramiz:

- J’ai inventé un système pour la purification de l’eau qui va contenter à la fois les gens de Londres et ceux de Paris. Suppose un siphon qui reunit et la Tamise et la Seine...

- Alors?

- Alors, **les eaux de Seine** seront **tamiseés** et **les eaux** de la **Tamise** seront **saines**.

Bu yerda so‘z birikmalari o‘yinida omofonlar ham (Siene – saine “sog‘lom, toza”) omograflar va hatto paronimlar ham (tamiser fe’lidan olingan sifatdosh tamise “tozalangan”, na semantik, na etimologik jihatdan hech qanday bog‘liqligi bo‘lmagan Temise “Temza” bilan bog‘lanadi) aniqlangan.

Shuningdek bu misolda nafaqat omonimik, paronimik jihatlar balki fransuz madaniyatiga xos jihatlar ham koʻzga tashlanganini koʻrish mumkin. Sena va Temza daryolari haqida fikr yuritilganda bu faqatgina Fransiya davlatidagi ulkan daryolarni yodga soladi. Bundan tashqari bir qancha fransuzcha misollardan kelib chiqib, aytish mumkinki, xiazmlar nafaqat stilistik vosita sifatida tilshunoslikning koʻpgina yoʻnalishlarida yangicha qarashlarni shakllantirishga balki, lingvokulturologiya sohasida ham ayrim manbalarning yuzaga kelishiga zamin yaratadi.

Buyuk fransuz yozuvchisi Pyer Kornel oʻz asarida keltirib oʻtgan, har ikkala misolda ham aynan fransuz mentalitetini aks ettiruvchi xiazmatik konstruksiyalarni koʻrish mumkin. Masalan:

Qu'on parle mal ou bien du fameux cardinal
Ma prose ni mes vers n'en diront jamais rien :
Il m'a fait trop de *bien pour en dire du mal*,
Il m'a fait trop de *mal pour en dire du bien*.

Vers sur le cardinal de Rechellieu composés à l'occasion de la mort du cardinal.
(Corneille, 1862: 45)

Yuqoridagi misolda ham faqatgina Fransiya davlatida joriy qilingan lavozim (Cardinal – papa maslahatchisi) haqida gap boradi va bu boshqa davlatlarga xos boʻlmagan tomonlarini koʻrsatadi.

Xiazm, koʻrsatganimizdek, badiiy nutq uchun juda xarakterlidir. “U faqat shakllardan foydalanadi, deb aytishning oʻzi kifoya emas – u ular bilan birga yashaydi” (Dubois, 1973: 26) xiazmga murojaat qilib, uning barcha tarkibiy qirralarini, ushbu tuzilma yashiradigan eng yaxshi semantik va hissiy nyuanslarning barcha imkoniyatlarini taʼkidlaydi, aniqrogʻi, ochib beradi.

Xulosa

Fransuz maqollaridagi kabi oʻzbek maqollarida ham parallelizmlarni koʻrish mumkin. Sintaktik parallelizm asosida qurilgan yuqoridagi fransuz maqoli “**Loin des yeux, loin du cœur**” tarjimada “**Koʻzdan yiroq koʻngildan yiroqdir**” degan maʼnoni anglatadi. Buni qarangi, xuddi shunday maqolning oʻzbek tilida ham muqobili mavjud boʻlib, buni “**Oʻzi yoʻqning koʻzi yoʻq**” yoki “**Koʻzdan nari – mehrdan nari**” kabi muqobillari bilan berishimiz mumkin. Bu maqol “Boburnoma”da xuddi shu shaklda uchraydi. Turli tizimga mansub boʻlgan oʻzbek va fransuz tillari oʻrtasidagi bu oʻxshashlikni adabiy aloqalar natijasi sifatida koʻrish mumkin. Bundan tashqari Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asari ham fransuz olimi Jaubert Amadi tarjimasi orqali fransuz xalqi madaniyatida ham keng yoyildi. Asardagi hikmatlarning oʻzlashishi natijasida keyingi davrlarda ularning ayrimlari fransuzlarning buyuk siymolariga nisbat berib aytila boshladi. Masalan, ikki-uch yil avval ijtimoiy tarmoqlarda “Agar sher itlarga boshchilik qilsa, itlar sherlar kabi jang qiladilar, agar it sherlarga boshchilik qilsa, sherlar itlar kabi boʻladilar” mazmunidagi aforizm Napoleon Bonapartga nisbat bergan holda eʼlon qilindi. Bu hikmatli soʻz bevosita “Qutadgʻu bilig”ga tegishlidir. Shunisi ham borki, bu hikmatda ham xiazm koʻzga tashlanadi.

Oʻzbek va fransuz maqollari oʻrtasidagi haqiqiy munosabatlarni va ularda xiazmning ishlatilishini koʻrib chiqib, stilistik jihatdan, yaʼni sintaktik birliklardan foydalanish xiazmning qoʻllanilishi jihatidan oʻzbek xalq maqollarida mutlaq ustunlik borligi aniqlandi.

Oʻzbek paremik birliklarining fransuz paremiyalariga hech qanday aloqasi yoʻqdek tuyulsa-da, tahlillar natijasida ular orasida maʼlum darajadagi oʻxshashlik va farqlar mavjudligi aniqlandi. Oʻzbek maqollarining oʻziga xos xususiyatlari fransuz maqollariga oʻxshab, faqat bir tekislikda kesishmaydi, balki parallellik, binar struktura va qiyosiy tuzilish kabi turli shakllarda namoyon boʻladi. Shu bilan birga, har bir xalqning oʻz milliy oʻzligi, mentaliteti va azaliy qadriyatlarini aks ettiruvchi maqollar lingvokulturologik jihatdan

qiyoslanganda, ularning orasida tabiiy ravishda sezilarli farqlar mavjud ekani yaqqol ko‘rinadi.

ADABIYOTLAR

- Amanov, Abdug‘ani (2016), *Paremiyalarning xususiyatlari va ularni madaniy meros sifatida o‘rganish // Ilmiy axborotnoma*, Samarqand. № 4.
- Corneille, Pierre (1862), *Poésies diverses*, Texte établi par Charles Marty-Laveaux, Hachette, tome X.
- Dubois, Jean (1973), *Éléments de linguistique française*. Paris Larousse.
- Mamaziyayev, Ollaberdi (2004), *O‘zbek poetik nutqida xiazm va gradatsiya*, Filol.fan.nomz...dis. avtoref., Farg‘ona.
- Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. (2003), *O‘zbek xalq maqollari* (mas’ul muhar.: Sh.Turdimov), Toshkent: Sharq.
- Yusuf Xos Hojib (2016), *Qutadg‘u bilig* (Hozirgi o‘zbek tiliga o‘giruvchi: F.Ravshanov), Toshkent: Akademnashr.